

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS/1923>

Volume 6 Issue 8, p. 781-800, October 2013

FAHREDDİN ER-RÂZİ'NİN İ'CÂZU'L-KUR'ÂNANLAYIŞI*
*THE İ'CÂZ (UNIQUE STYLE) OF THE HOLY QU'AN ACCORDİNG TO
FAKHRADDİN AR-RAZÎ*

Yrd. Doç. Dr. Abdülmuttalip ARPA

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Abstract

Almost all Muslim scholars are in the opinion that the unique miracle of the Prophet Muhammad is the Qur'an. But the problem discussed among them from the very beginning is the form and the merit of this miracle. In this context a lot of opinion have been put forth. We see that these opinions put forward are focussed on the following concepts or subjects: *Sarfa*, message of the Qur'an from unseen, its eloquence, its psychologic effect, its richness of content. Every one of these approaches has been criticized on the ground that it is not happened to all verses. Although we can say that the rethoric of the Qur'an and sarfa are valid for all verses, it is not possible that the same position is valid also for other forms of Qur'an glorious style (*i'câz*). While the Mutazilah had coserned mainly with the sarfa (feature of consicion), the scholars of Ahlu Sunnah had focussed on tne rethorical forms of Consicion.

In this paper we tried to describe the emergence of the idea of 'uniqueness of its style' and its course in Islamic hitory of thought. Then, we tried to analyze the thoughts of Fahraddin ar-Râzi with special referance to the problem of consicion. In this study our main sources are his Works, *Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz* and *Tefsîru'l-Kebîr*.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

Key Words: Consicion, eloquence, sarfa, style, verse.

Öz

Mucize, Peygamberlik iddiasında bulunan kişinin, bu davasının doğru olduğunu ispat için Allah'ın izin ve kudretiyle gösterdiği harikulâde şeylerdir. Peygamberlerin ortaya koymuş oldukları mucizeler, kendi dönemlerinde daha çok öne çıkan hâdiselerle ilgilidir. Hz. Peygamber (sav)'in mucizesinin de Kur'ân'ı Kerim olduğu İslam âlimlerince müselleme bir konu olmakla birlikte sözkonusu i'câz'ın hangi açıdan tezahür ettiği hususu öteden beri tartışılmış, bu bağlamda birçok görüş ortaya atılmıştır. İleri sürülen görüşler genel bir tasnife tabi tutulduğunda ise, bu görüşlerin; sarfe, gaybi haberler verme, beyân üslûbu, psikolojik etkileme ve ilmî muhteva etrafında şekillendiği görülür. Bu yönlerden her biri, yalnız başına bütün âyetlerde bulunmadığı gerekçesiyle âlimler tarafından çeşitli eleştirilere tabi tutulmuştur. Bunlardan sarfe ve beyân üslûbu tüm Kur'ân için geçerli olabilecek iken aynı durum öbür i'câz vücûhları için pek mümkün görülmemiştir. Yine sarfe yönü daha çok Mu'tezilî âlimler arasında benimsenirken, beyân üslûbu ise daha çok Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından benimsenmiştir.

Bu çalışmada konuya bir altyapı teşkil etmesi amacıyla öncelikle İslam düşünce tarihinde i'câz düşüncesinin ortaya çıkışı ve tarihi seyri üzerinde duruldu; ardından Fahrettin er-Râzî'nin konuyla ilgili daha çok düşüncelerini dile getirdiği belâgate dair Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz ve t-Tefsîru'l-Kebîr adlı eserleri üzerinden onun i'câz anlayışı incelenmeye çalışıldı. Tefsir tarihinde önemli bir konumda olan Râzî'nin konuyla ilgili görüşleri bir hayli önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İ'câz, fesâhat, sarfe, üslûb, nazım.

Giriş:

Kur'ân'ı Kerim, Allah (cc) tarafından Cebrail (as) aracılığıyla insanları hidâyete erdirmek üzere Hz. Peygambere nâzil olmuş ve risâleti için de en büyük mucizesi kılınmıştır. ¹Kur'ân, Hz. Peygambere inanmayanlara ve yalanlayanlara karşı kendisinin bir benzerini getirmeye çağrıda bulunmuş ve bunun onlar için imkânsız bir durum olduğunu vurgulayarak onlara meydan okumuştur. Böylece O, Hz. Peygamberin en somut ve nesnel bir mucizesi olma vasfını kazanmıştır.

Kur'ân'ın inkârcılara yönelttiği bu meydan okuma(tehâddî)nin süûtu ve inkârcıların buna karşı acziyeti hususunda ulemâ arasında herhangi bir tereddüt sözkonusu değil iken, onun hangi yönden meydan okuduğu hususunda birtakım

¹ Gümrükçüoğlu, Süleyman, "Kur'ân'da Allah ve İnsan Arasındaki İletişim Kodları" The Journal of Academic Social Science Studies, C. 6, S. 4, April 2013, s. 843-844; Boz, Halit, Kur'ânî Medeniyet ile Diri Kalmak, The Journal of Academic Social Science Studies, C. 6, S. 1, January 2013, s. 428.

görüş ayrılıkları vardır. Maalesef birçok konuda olduğu gibi bu meselede de birtakım ideolojik ve mezhebî kaygı ve eğilimlerin devreye girdiği ve meselenin bu doğrultuda teorize etme uğraşı içerisinde ele alındığı görülmektedir. Nihâyetinde mesele, sözkonusu bu teorik tartışmalar içerisinde daha da anlaşılmasa bir hale gelmiş ve günümüzde de bu karmaşıklık varlığını devam ettirmektedir.

Kur'ân'ın vahiy kaynaklı vasfı, aklî ve naklî olmak üzere iki delille sübût bulmuştur. Naklî deliller hususunda inkârcılar her zaman itirazda bulunmuş ve birtakım şüpheler ileri sürmüşlerdir. İşte bu durumda onun itiraz edilemeyecek yönü olan aklî delil(i'câz)inin ideolojik yapıları teorik tartışmalara boğdurulmadan objektif bir şekilde ele alınması meselenin izâhı için son derece önem arz etmektedir.

Kaynaklara bakıldığında meselenin umumiyetle genellemeci bir yaklaşımla ele alındığı ve *Kur'ân her yönüyle mucizedir* gibi genel hükümler verilerek meselenin ispatına gidildiği görülmektedir. Kur'ân'a duyulan saygı ve onu yüceltme duygusunun böyle bir yaklaşımın benimsenmesine sebebiyet verdiği muhtemeldir. Oysa Kur'ân'ın böyle bir yaklaşıma ihtiyacı olmayıp, o bizzâtihi yüce bir kitaptır ve bu yüceliği ispattan varestedir. Onun gerçek i'câz'ının tespiti, hem mesajının daha iyi anlaşılmasına hem de yüceliğinin ortaya konmasına imkân sağlayacaktır.

1. İ'câz Kavramı ve Ortaya Çıkışı

Sözlükte “Güç yetirememek, yapamamak” anlamındaki عجز kökünden türetilen i'câz kelimesi, “aciz bırakmak” anlamına gelmektedir.² Bir şeyi aciz bırakan şeye de mucize denir. Mucize'nin aslı, mu'cizdir; sonundaki “t” harfi, mübâlağa içindir. Zıddı ise kudrettir. Arap dilinde “Onu aciz bıraktım” demek için أعجزت فلانا denilir.³ Kur'ân'ı Kerim'de de Adem (as)in oğlunun diliyle şöyle denilmiştir: قَالَ يَا وَيْلَتَا أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْفَرَابِ “Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar da olamadım mı ki...?”⁴

Bir terim olarak da genellikle “Kur'ân'ın, sahip bulunduğu edebî üstünlük ve muhtevâ zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesi” diye tarif edilir.⁵ Bu tarifte yer alan edebî üstünlük ifadesi öncelikle Arap diline vâkıf olan edipleri ilgilendirirken, muhtevâ üstünlüğü ise bunlarla birlikte bütün akl-ı selîm ve ilim sahibi insanları ilgilendirmektedir. İşte bu yönleriyle Kur'ân evrensel bir ilâhî mesaj haline gelmektedir.

² el-İsfahânî, Rağıb, *el-Müfredât*, thk. Muhammed Halefullah, Mektebetu Anclo el-Mısıriyye, ty.s. 484.

³ ez-Zebîdî, Muhammed Murteza, *Tâcu'l-Arûs*, Kuveyt, 1975, “a-c-z” mad., XV/200-201; el-İsfahânî, Rağıb, *el-Müfredât*, thk. M. Ahmed Halefullah, Mektebetu Anclo el-Mısıriyye, ty. s. 484.

⁴ Mâide, 5/31.

⁵ Cürcânî, Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kittâbi'l-Arabî, Beyrut, 1992, s. 282; Suyûtî, Celaledin, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dib Alboğa, Dâru İbn Kesir, Dimaşk, II/1001; ez-Zerkânî, Muahammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2. Baskı, I/73; Abbas, Fadıl Hasan, *İtkânu'l-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 110.

Bir şeyin mucize sayılabilmesi için bazı şartların tahakkuk etmesi gerekmektedir. Müfessir Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde sözkonusu şartları şöyle sıralamıştır:

- 1-Allah'tan başka hiç kimse ona güç yetirememeli.
- 2-Olağanüstü bir iş olmalı.
- 3-Risâlet sahibi onunla istişhadda bulunmalı.
- 4-Mucize, benzerini isteyen kişinin amacına uygun bir şekilde gerçekleşmeli.
- 5-Hiç kimse meydan okunan hususun benzerini muâraza maksadıyla yapamamış olmalı.⁶

Kur'ân'da *İ'câzu'l-Kur'ân* terkibi geçmemekle birlikte Kur'ân-ı Kerim'in beşer sözü değil, insanların benzerini meydana getirmekten aciz kaldıkları ilâhî bir kelâm olduğu hususu ısrarla vurgulanmaktadır. Hz. Peygamberin nübüvvetini inkâr edenlere karşı Kur'ân, bu kişilere Kur'ân'ın yeterli bir mucize olduğunu açıklamış (Ankebût 29/50-51), eğer güçleri yetiyorsa bütün destekçilerini de yanlarına alarak ona benzer bir eser meydana getirmelerini istemiş, fakat onlara bunu asla yapamayacaklarını da ifade ederek kendilerine meydan okumuştur.

"Eğer doğru söylüyorlarsa onun sözlerinin bir benzerini meydana getirsinler."⁷ "De ki, insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini meydana çıkarmak için toplansalar onun benzerini meydana getiremezler."⁸

Kur'ân'da *i'câz* konusu sıklıkla vurgulanmakla birlikte daha çok Kur'ân'ın pratik/amelî boyutu üzerinde yoğunlaşılın sahâbe ve tabiîn devirlerinde konu üzerinde pek durulmamış, ancak hicri üçüncü yüzyılın başlarından itibaren birtakım hâricî etkenler vesilesiyle âlimlerin üzerinde önemle durduğu bir konu haline gelmiştir. Nitekim bu asırla birlikte *İ'câzu'l-Kur'ân* sadedinde, "*Me'âni'l-Kur'ân*", "*Mecâzu'l-Kur'ân*" ve "*Nazmu'l-Kur'ân*" gibi birçok eser kaleme alınmıştır. Hicrî IV. asra gelindiğinde ise "*İ'câzü'l-Kur'an*" kavramının ortaya çıktığını ve sadece bu konuya hasredilmiş eserlerin te'lif edildiğini görüyoruz. Ebü'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî (v.386h.)'nin *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân'ı*, Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâb (v.388h.)'nin *Beyânü İ'câzi'l-Kur'ân'ı*, Ebubekr el-Bâkılânî (v.403h.)'nin *İ'câzü'l-Kur'ân'ı* ve Kadı Abdülcabbar (v.415h.)'in *el-Muğnî* isimli meşhur kitabının *İ'câzü'l-Kur'ân* cüzü bu dönemde kaleme alınmış önemli eserlerdir. Hicri V. asırda ise Abdülkahir el-Cürçânî (v.471h.) zühur ederek, *Delâilü'l-i'câz* ve *er-Risâletü's-Şâfiye*⁹ isimli kitaplarını te'lif ederek *İ'câzu'l-Kur'ân* araştırmaları altın çağına kavuşmuştur.¹⁰

⁶ el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru Alemi'l-Kutub, Riyad, 2003, s. 69-71.

⁷ Tûr, 52/34.

⁸ İsrâ, 17/18.

⁹ Bu risale, Rummânî'nin "*en-Nüketü fi İ'câzi'l-Kur'an*" ı ve Hattabi'nin "*Beyânü İ'câzi'l-Kur'ân*" ı ile birlikte "*SelâsüResâil fi'l-İ'câz*" ismiyle Mısır'da Darü'l-Meârif tarafından neşredilmiştir.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Şeyhûn, Mahmud es-Seyyid, *el-İ'câz fi Nazmi'l-Kur'ân*, s. 25-61.

Daha sonraki dönemlerde ise âlimlerin, daha çok bu konuda yazılmış bilgi ve düşünceleri derleme etmekle iktifâ ettikleri görülmektedir. Celâleddin es-Süyutî (v.911 h.)'nin *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân* isimli kitabındaki "Faslu İ'câzi'l-Kur'an", Muhammed Abduh (v.1905)'un *Tefsiru'z-Zikri'l-Hakîm* isimli tefsirinde son derece vecîz ve özet bir şekilde kaleme aldığı "Faslu Vucûhi'l-İ'câz" gibi çabalar buna örnek gösterilebilir.¹¹ Abduh'un bu bahsi vecîz olmasına rağmen son derece faydalı bir çalışma görünümündedir. Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *Delâilü'l-İ'câz* ve *Esrârü'l-Belâge* isimli eserleri uzun yıllar gözden uzak kalmış ve Abduh'un bu konuda gösterdiği çabalarla yeniden âlimlerin ve araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır. Abduh, el-Ezher Üniversitesi'nde bu iki kitabı okuttuğu gibi özel derslerinde de onlardan bahsederek araştırmacıların dikkatini onlara yöneltmiştir.¹²

Çağımızda da bazı ilim adamları, bu konuyu yeniden gündeme taşıyarak müstakil eserler halinde te'lif etmişlerdir. Bu çağda i'câz konusunda kaleme alınan ilk eser, Mustafa Sadık er-Rafî'nin *İ'cazü'l-Kur'an ve'l-Belâgetu'n-Nebeviyye* isimli kitabıdır. Ondan sonra Muhammed Abdullah Draz'ın *en-Nebeü'l-Azîm*¹³, Seyyid Kutub'un *et-Tasvîrü'l-Fenni fi'l-Kur'ân*, Bediüzzaman Said Nursî'nin *İşârâtü'l-İ'câz* ve Aişe Abdurrahman'ın *el-İ'câzü'l-Beyânî fi'l-Kur'ân* isimli kitapları te'lif edilmiştir.

Kur'ân'da i'câz'ın varlığı hususunda İslam âlimleri arasında bir tereddüt hasıl olmamıştır. Ancak onun hangi açıdan benzerini meydana getirmeye davet ettiği hususunda bir görüş birliği sağlanamamıştır. Suyûtî el-İtkân'da bu konuda ileri sürülen görüşleri 22 maddede toplamaktadır.¹⁴ Bu görüşler incelendiğinde çoğunun

¹¹ Bintu's-Şatî, Aişe Abdurrahman, *el-İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'ân*, Darü'l-Mearif, Mısır, 1971, s. 34.

¹² Abbas Fadl Hasan, *İ'cazü'l-Kur'an*, Amman, 1991. s. 93.

¹³ Suat Yıldırım tarafından *En Mühim Mesaj Kur'an* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

¹⁴ Suyutî bu görüşleri kısaca şöyle aktarır:

1. Bir grup, tehadinin zâti sıfatlardan olan kelâm-ı kadîm'i talep etmekle vuku bulduğunu, Arapların güç yetiremeyecekleri bir şeyle tehadîye tabi tutulduklarını iddia etmiştir.
2. Nazzam, i'câz'ın Sarfe ile vuku bulduğunu iddia etmiştir.
3. Diğer bir gruba göre Kur'an'ın i'câz yönü, ondaki gelecek ile ilgili haberlerde aranmalıdır. Zira Araplar, böyle bir hususu gerçekleştirmekten acizdirler.
4. Başka bir gruba göre ise onun i'câzı, geçmiş ümmetlerin haberlerinden bahsetmesindedir.
5. Bir görüşe göre onun i'câzı, herhangi bir şekilde açığa vurulmadığı halde gönüllerdeki bilgileri açığa çıkarmasındadır.
6. Kadı Ebübekr el-Bâkılânî'ye göre Kur'an'ın i'câzı, metninin sahip olduğu nazm ve te'lifinde aranmalıdır. Çünkü O, bununla, Arap kelimelerinde bilinen bütün nazımlardan ayrılmaktadır.
7. Fahreddin er-Râzî'ye göre onun i'câzı, fesâhatinde, üslûbunun eşsizliğinde ve her türlü noksanlıktan salim olmasındadır.
8. ez-Zemlekânî de onun i'câz yönünün, kendisine has te'lifinde olduğunu savunmuştur.
9. İbn Atiyye, onun i'câz'ının nazmında, manalarının sıhhatinde ve kelimelerindeki fesâhatinde olduğunu savunmuş ve bunu cumhuru ulemâya izafe etmiştir.

birbiriyle bağlantılı ve iç içe olduğu, genel bir tasnife tabi tutulduğunda ise bu görüşlerin; *sarfe*¹⁵, *gaybi haberler verme*, *beyân üslûbu*, *psikolojik etkileme* ve *ilmî muhteva* etrafında şekillendiği görülür.

Bu yönlerden her biri, yalnız başına bütün âyetlerde bulunmadığı gerekçesiyle âlimler tarafından çeşitli eleştirilere tabi tutulmuştur. Bunlardan *sarfe* ve *beyân üslûbu* tüm Kur'ân için geçerli olabilecek iken aynı durum öbür *î'câz* vücutları için mümkün görülmemiştir. Yine *sarfe* yönü daha çok Mu'tezilî âlimler arasında benimsenirken, *beyân üslûbu* ise daha çok Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından benimsenmiştir.¹⁶

2. Fahreddin er-Râzî ve *Î'câzu'l-Kur'ân*

H. 543 tarihinde Rey' şehrinde doğan er-Râzî, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra Kemaleddin es-Simnânî ve Mecdüddîn el-Cîlî gibi döneminin ünlü hocalarının ders halkalarına katılarak tedrisâtını sürdürdü. Cürcân, Tûs, Herât, Harizm, Buhâra, Semerkant, Hucend, Belh ve Gazne gibi beldelere ilmî seyahatlerde bulundu ve oralarda Mutezilî, Batnî ve Kerâmî gruplarla birtakım ilmî münâzaralara girdi. Üstün zekası, güçlü hafızası, etkili hitâbetiyle kısa sürede şöhrete kavuşan ve VI. (XII) asrın büyük mütefekkirlerinden biri olarak kabul edilen er-Râzî, kelâm, fıkıh usûlü, tefsir,

IO.Hazım, *Minhâcü'l-Buleğâ* isimli eserinde Kur'an *î'câz*'ının, ondaki belâğat ve fesâhatin tüm yönleriyle her asırda üstün kalmasında, hiçbir zaman kimsenin onun benzerini yapamamasında aranması gerektiğini savunmuştur.

II. el-Merâkişî, *Şerhü'l-Misbâh* adlı eserinde Kur'an'ın mucizevi yönünün, *beyân* yönü olduğunu savunmuştur.

12. Rağib el-Isfahânî, onun *î'câz*'ının kendisine has nazmı olduğunu savunmuştur.

13. es-Sekkâkî, onun *î'câz*'ının *beyân* ve *meânî* yönlerindeki üstünlüğünde olduğunu savunmuştur.

14. el-Hattabî, onun *î'câz*'ının her türlü belâğat özelliklerine sahip olmasında yattığını savunmuştur.

15. el-Hattabî'nin ileri sürdüğü diğer bir yön ise, Kur'an'ın kalplerde ve gönüllerde oluşturduğu etkidir.

16. İbn Surâke, onun mu'ciz yönü olarak tüm bu sayılan görüşlere ilaveten, bir de ta'dâd edilmesi güç olan ilimleri havî olmasını ileri sürmüştür.

ez-Zerkeşî, *el-Burhân'* da zikri geçen tüm bu görüşlere ilaveten Kur'an'ın şu yönlerden de mu'ciz olduğunu savunmuştur.

17. İnanmış olsun olmasın dinleyen herkesin kalbine korku salması.

18. Okuyan ve dinleyen kişi için daima yepyeni olarak kalması ve eskimemesi.

19. Metnindeki son derece veciz kullanıma rağmen, zevk verici bir yapıda olması. Zira, beşer kelimünün, bu derece veciz kullanımla birlikte, zevk verici olması genellikle zordur.

20. Son kitap kılınması, başka bir kitaba ihtiyaç bırakmaması, diğer kitapların açıklama hususunda, bazen ona müracaat etme ihtiyacı içerisinde bulunması.

21. er-Rummânî, onun *î'câz*'ının, inkarcıların, yapılan tüm tehdidlere rağmen, şiddetle ihtiyaç duydukları halde ona muâraza etmemesi, belâğat, gelecekle ilgili haberler vermesi, olağan dışı ve her türlü mucizeden üstün

olması yönleriyle gerçekleştiğini savunmuştur.

22. Kadî İyâz ise, Kur'an'ın, veciz ibareler, belâğat, benzersiz üslûb, gaybdan haber verme ve geçmişlerin hikayelerini anlatma yönüyle mu'ciz olduğunu savunmuştur. Bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, s. II/311-319.

¹⁵ Sarfe teorisinin mucidi olarak kabul edilen Nazzâm sarfe hakkında şöyle der: Kur'ân'ın *î'câz*'ı sarfe ile vaki olmuştur. Allah (cc), Arapları akıl ve yetenek olarak imkanları dahilinde olduğu halde, akıllarını selbederek, Kur'ân'ın dışından hâricî bir sebeple ona muârazada bulunulmaya mani olmuştur. Bkz. Abbas, *Î'câzu'l-Kur'ân*, s. 99; el-Bedrî, Ali, *Hakâik ve Ebâtîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Câhir, 1. Baskı, 1982, s. 145.

¹⁶ Abbas, Fadl Hasan, *Î'câzu'l-Kur'âni'l-Kerim*, s. 38.

Arap dili, felsefe, mantık, astronomi, tıp ve matematik gibi döneminin birçok ilimlerini öğrenip bu alanlarda eserler vermiş çok yönlü bir âlimdir.¹⁷

Dinî ilimler alanında meşhur olan Râzî'nin daha çok temâyüz ettiği alanlar tefsir ve kelâm ilimleridir. Tefsirinde dirâyyet metodunu başarıyla uygulamış ve bu anlamda kendisinden sonraki müfessirlere ciddi derecede kaynaklık etmiştir. Ayrıca tefsirinde döneminin mevcut ilimlerinden faydalanan Râzî, ilmî tefsir hareketine de öncülükte bulunmuştur.

İnceleme alanımız olan İ'câzu'l-Kur'ân düşüncesini daha çok kelâmî bağlamda ele alan Râzî, konuyla ilgili görüşlerini daha çok *Nihâyetu'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz* adlı eseri ile *Tefsîru'l-Kebîr*'inde dile getirir. Râzî, *Nihâyetu'l-İcâz* kitabının başında kaleme aldığı kitabının aslının Abdulkahir el-Cürcânî'nin *Delâilu'l-İ'câz* ve *Esrâru'l-Belâğâ* adlı eserlerinden oluştuğunu ifade ederek sözkonusu kitaplarda gereksiz detay ve uzatmalar, bâb ve fasılların düzensizliği gibi gerekçelerden dolayı bu kitaplara yeni bir düzen verme, özlü ve sistemli bir şekle sokma amacıyla sözkonusu eserini kaleme aldığını belirtir.¹⁸ Bu mülâhazadan hareketle Râzî'nin İ'câzu'l-Kur'ân'la ilgili görüşlerinin tespitinde sözkonusu eserinden daha sonra kaleme aldığı *Tefsîru'l-Kebîr*'deki görüşleri bizim için daha çok esas teşkil edecektir. Biz yine de her iki eserdeki görüşleri birlikte ele alarak bütüncül bir yaklaşımla bir neticeye varmaya çalışacağız.

Hız. Peygamberin nübüvvetini Kur'ân'ın İ'câz'ına dayandıran Râzî, *Nihâyetu'l-İcâz*'ında Kur'ân'ın hangi vechiyle mu'ciz olduğu konusunu gündeme getirerek konuyla ilgili dört görüşün olduğunu belirtip, onlarla ilgili değerlendirmelerde bulunur. Râzî ilgili görüşleri; *Sarfe veya fesâhat, alışılmamış (garip) üslup, tenâkuza mahal vermemesi, gabya ait haberler ve farklı ilimleri ihtiva etmesi* gibi başlıklar altında sıralar. Şimdi Râzî'nin i'câzla ilgili görüşlerinin izahına geçelim.

a. Sarfe ve fesâhat

Lügavî olarak "def' etmek, bertaraf etmek, uzaklaştırmak" anlamına gelen sarfe, Arapların Kur'ân'ın bir benzerini veya bir sûre'nin benzerini yapamamalarının sebebi Allah (cc)'ın onları böyle bir şeyi istemekten sarf etmesi ve bunu yapabilme yeteneğini onlardan çekip alması şeklinde açıklanmıştır.¹⁹ Başta en-Nazzâm olmak üzere daha çok mutezilî âlimler tarafından benimsenen sarfe görüşüyle ilgili açıklamaları aktardıktan sonra Râzî, konuyla ilgili eleştirilerini üç noktada dile getirir.

¹⁷Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahredden er-Râzî" mad. DİA, s. 89.

¹⁸Râzî, Fahredden, *Nihâyetu'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz*, thk. Nasullah Hacımüftüoğlu, Daru Sadr, Beyrut, 2004, s. 25.

¹⁹el-Hatib, Abdulkahir, *el-İ'câz fî Dirâsâti's-Sâbikîn*, Beyrut, 1964, s. 364; Râfî, Mustafa Sadık, *İ'câzu'l-Kur'ân*, ts., s. 146; Kattân, Menna', *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1980, s. 261.

-Arapların Kur'ân'a muârazada bulunamamaları, Allah'ın onlarda var olan bu yeteneği almasıyla sözkonusu olsaydı, Kur'ân'ın fesâhatini bu şekilde büyütmezlerdi. Aksine tâkat ve imkânları olduğu halde bunu *niçin yapamıyoruz* diye bir reflekste bulunmaları gerekirdi. Bu durum aynen bir peygamberin ümmetine "Benim mucizem elimi şimdi başımın üstüne koymamdır" dese ve insanlardan da aynı harekette bulunmalarını istediği halde onların güçleri buna yetmese, bu durumda buradaki fevkaladelik o basit hareketi yapabilmesi değil, kendilerinin o basit hareketi yapamamalarıdır. Arapların Kur'ân'ın fesâhati karşısındaki şaşkınlıklarına yönlilik elimizdeki kesin olan bilgi, yukardaki Nazzam'a ait olan sarfe görüşünü yanlış kılmaktadır.

-O günkü Arapların sözlerinin fesâhat seviyesi, tehâddî olayından önceki ile sonraki arasındaki fark, Kur'ân ile tehaddî olayından sonraki sözleriyle olan fark gibi olması gerekirdi. Sözkonusu fark tahakkuk etmediğine göre bu görüş geçersiz olmuş olur.

-Bilinen söz kalıplarının kısa bir zaman diliminde unutulması, aklın zevâli anlamına gelmektedir. Tehâddî'den sonra da Arapların aklî dengelerinin yerinde olduğuna dair bilimiz, Nazzâm'ın görüşünü yine geçersiz kılmış olmaktadır.²⁰

Mantıksal örgüler çerçevesinde sarfe görüşünü çürütmeye çalışan Râzî, birinci noktadaki açıklamasında görüldüğü üzere Kur'ân'ın i'câzını Kur'ân dışında aranmasına karşı çıkmaktadır. İkinci ve üçüncü noktadaki açıklamalarıyla sözkonusu görüşünü destekleyerek düşüncesinde ısrarlı görünmektedir.

Ancak Râzî, tefsirinde konuyu daha geniş bir şekilde ele alarak farklı açılardan konuya yaklaşır. Bakara sûresindeki;

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ
فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَأْتُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

“Eğer kulumuza indirdiğimiz (Kur'an)'den şüphe içindeyseniz, o zaman, siz de bunun benzeri bir sûre getirin. Ve eğer doğru sözlüyseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi (kendilerine güvendiğiniz yardımcılarınızı) çağırın. Ama yapamazsanız -ki kesin olarak yapamayacaksınız bu durumda kafirler için hazırlanmış ve yakıtı insanlar ile taşlar olan ateşten sakının”²¹ âyetlerin tefsirinde Kur'ân'ın mu'ciz oluşunun iki yol ile izah edilebileceğini belirtir.

1. Yol: Kur'ân'ın durumu şu üç şeyden birisine dahildir:

- Kur'ân, fasîh insanların sözleriyle eşdeğer konumdadır.
- Kur'ân, fasîh insanların sözlerine doğal bir üstünlük arzeder.
- Kur'ân, fevkalâde bire şekilde fasîh insanların sözlerinden üstünlük arzeder.

İlk iki ihtimal i'câz'ın ruhu ve temel kriterleriyle bağdaşmayacağından geriye üçüncü ihtimal kalmaktadır. İlk iki ihtimalin uygun görülmemesinin sebebi şöyle

²⁰Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Î'câz*, s. 27.

²¹ Bakara, 2/23-24.

açıklanabilir: Sözkonusu ihtimallerin doğru kabul edilmesi durumunda o günkü fasîh Arapların veya sonrakilerin bireysel ya da toplu olarak Kur'ân'ın bir benzerini veya bir sûresinin benzerini getirmeleri gerekirdi. Onların arzu ve gayret içerisinde olduklarını ve buna rağmen bir benzerinin meydana getirememelerinden onların bu konuda aciz kaldıkları açıkça görülmektedir. Buradan da Kur'ân'ın onların sözlerine benzemediği, Kur'ân ile onların sözleri arasındaki farkın alışılmış bir fark olmadığı, aksine arada harikulâde bir farkın bulunduğu, netice olarak da Kur'ân'ın mu'ciz olduğu ortaya çıkmış olur.

2. Yol: Kur'ân'la ilgili iki ihtimalden bahsedilebilir:

Denilebilir ki Kur'ân, fesâhatte ya i'câz seviyesine ulaşmıştır veya ulaşamamıştır. Eğer ulaşmışsa, onun mucize olduğu zaten sabit olmuş demektir. Eğer ulaşamamışsa bu durumda, benzerini meydana getirerek onunla muârazada bulunmak imkân dâhilinde olurdu. Ancak muârazada bulunmaları mümkün olduğu halde ve yine onları bu muârazaya sevkeden birçok sebep olduğu halde, bunu yapamamış olmaları harikulade bir hadisedir. Bu durum, bir mucize olmuştur. Böylece de Kur'ân'ın her halükarda mucize olduğu ortaya çıkmıştır. Bizce bu ikinci yol daha doğrudur.²²

Yukarda görüldüğü üzere Râzî'nin Kur'ân'ın i'câz'ı sadedinde açıklamaya çalıştığı her iki yolun aynı konudan ve aynı mantıksal gerekçelerle, farklı bakış açılarıyla ulaşılmış bir düşünce olduğu görülmektedir. Ancak burada dikkatimizi çeken husus, yukarda Nihâyetu'l-İcâz'da sarfe'ye yöneltilen olumsuz eleştirilerden sanki bir vazgeçmişlik veya aynı kararlılık görülmemektedir. Özellikle ikinci yol hakkındaki *bizce bu ikinci yol daha doğrudur* ifadesi, sanki onun, Kur'ân'ın i'câz'ını Kur'ân'ın dışında aradığı izlenimini uyandırmaktadır. Burada Râzî'nin, tefsirini daha sonra yazması mülâhazasından hareketle i'câz'la ilgili fikir mi değiştirdiği yoksa iki görüş arasındaki çelişkiyi te'vîl yoluyla bağdaştırmaya çalıştığı düşüncesi mi sözkonusudur? Bunun anlaşılması için diğer tehâddî âyetlerindeki açıklamalarına bakmak gerekir.

Ancak yukardaki âyetin siyâk-sibâkına bakıldığında, âyette öncelikle inkârcıları Kur'ân'ın Allah (cc) indinden geldiğine inandırma gayreti ve vurgusu görülmektedir. Râzî de bu amaca uygun olarak Kur'ân'ın bu gerçeğini mantıksal ilişkiler muvâcehesinde ispatlama gayreti içerisinde. Râzî'nin i'câz'la ilgili açıklamalarını sürdürdüğü *رَبِّهِ مِنْ رَبِّهِ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَوْ لَأُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَوَلَّوْا أَجْمَعِينَ* "Ona, 'Rabbinden bir mucize indirilse ya' diyorlar"²³ âyetinin tefsirinde söylediği "o grubun bunu ortaya atmalarına sebep, Kur'ân'ın muciz olmasını kabul etmemeleridir" ifadesi de²⁴ bunu doğrulamaktadır.

²² Râzî, Fahreddin, *et-Tefsiru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1985, I/126

²³ Yunûs, 10/20.

²⁴ Râzî, *Tefsir*, IX/98.

Râzî bu meyandaki açıklamalarına Yûnus sûresindeki âyetlerle devam etmektedir.

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَنْطَعْتُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Yoksa: ‘Bunu kendisi yalan olarak uydurdu’ mu diyorlar? De ki: ‘Bunun benzeri olan bir sûre getirin ve eğer gerçekten doğru sözlüyseniz Allah’tan başka çağırabildiklerinizi çağırın.’”²⁵

Râzî, bakara 23. âyeti ile bu âyeti karşılaştırmalı ele alarak birtakım sorgulamalarda bulunur. Ona göre مثل /benzeri, kelimesinin bakara sûresinde من مثله burada ise بسورة مثله şeklinde kullanılmasının farklı anlamlara matuf yorumlanmasından ötürüdür. O, bu yorumlamaları şöyle açıklar:

مِنْ مِثْلِهِ ifadesindeki zamirin neye râci olduğu hususunda iki ihtimal vardır.

a. Zamir, مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا ‘daki ما ‘ya râcidir. Buna göre anlam, fesâhat ve hüsnü nazımda onun vasıflarını taşıyan bir sûre getirin.

b. Zamir, عَبْدِنَا lafzına râcidir. Yani, bunu ümmî, kitap okumamış ve hiçbir âlimden ders almamış bir insan olan Hz. Muhammed (sav) gibi birisi getirsin, demektir.

Râzî, ulemânın çoğunun birinci görüşte olduğunu belirterek kendisi de o görüşe katılır ve bunu birtakım gerekçelerle izah etmeye çalışır.

-Bu, tehdidî konusundaki diğer âyetlere daha uygundur. Yukardaki فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ ifadesinde görüldüğü üzere.

-Tehaddî, ancak indirilen şey (Yani Kur’ân) hakkındadır. Çünkü Cenab-ı Hakk, وَأِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا “Eğer kulumuz (Muhammed)a indirdiğimiz hakkında şüphe ediyorsanız... buyurmuştur.

-Şâyet zamiri Hz. Peygambere râci kılarsak bu, ümmî olma hususunda, Hz. Peygamber gibi olmayanlardan, Kur’ân’ın benzerinin meydana gelmesinin mümkün olduğu vehmini ortaya çıkarır. Ama zamiri Kur’ân’a râci kılarsak bu, ümmî olsun olmasın hiç kimsenin Kur’ân’ın bir mislini meydana getirmesinin mümkün olmadığına delalet eder. O halde bu görüş daha isabetlidir.²⁶

Râzî’nin bu açıklamalarından onun, Kur’ân’ın i’câzını âyetlerden delil getirerek Kur’ân’ın içinde olduğunu ispatlamaya çalıştığı dolayısıyla da sarfe’ye pek kapı aralamadığı görülmektedir.

Râzî, Hûd sûresindeki;

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُورٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَادْعُوا مَنِ اسْتَنْطَعْتُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Yoksa: ‘Onu kendisi uydurdu’ mu diyorlar? De ki: ‘Eğer doğru sözlü iseniz onun sûrelerinin benzeri on tane sûre uydurulmuş sûre getirin ve Allah’tan başka

²⁵ Yûnus, 10/38.

²⁶ Râzî, Tefsir, IX/101.

çağırabileceklerinizi de çağırın'²⁷ âyetin tefsirinde konuyla ilgili daha net ifadeler kullanır. O şöyle der:

Kur'ân'ın hangi açıdan mu'ciz olduğu hususu, ulemâ arasında tartışma konusudur. Bu konuda ileri sürülen görüşler; fesâhat, üslûb, içinde tenâkuz arzetmemesi, birçok ilmi ihtiva etmesi, sarfe ve gaybî haberler ihtiva etmesi şeklindedir. Yukardaki âyetin işaretiyle benim ve birçok âlimin görüşü, fesâhati yönündedir. Şâyet Kur'ân'ın i'câz yönü, ilmi ihtivası, gaybî haberler içermesi veya mahiyetinde tenâkuz arzetmemesi olsaydı âyette geçen مَفْتَرَيَاتٍ /uydurulmuş, ifadesinin bir anlamı kalmazdı. Ama i'câz yönü fesâhati ile tahakkuk ediyorsa ki doğrusu da bu olur. Çünkü ister yalan ister doğru olsun fasîh bir kimsenin fesâhati sözlerinden anlaşılır. Yine Kur'ân'ın i'câz yönü sarfe'ye dayalı olursa, bu durumda fesâhat açısından düşük ve basit bir sözün delaleti, yüce ve değerli bir durumda olan bir sözden daha kuvvetli ve etkili olmuş olurdu.²⁸

Râzî, mantıksal çıkarımsamalar eşliğinde vardığı bu düşünceleriyle aslında konuyla ilgili görüşünü net ifade etmektedir. Bakara sûresinde beliren tereddütler bir anlamda bu âyetle izale edilmiş olmaktadır. Ancak Kur'ân'ın bütünlüğü ve tertibi esas alındığında daha sonra gelen İsrâ sûresindeki 17/88. âyet ve Tûr sûresindeki 52/34. âyetlerin tefsirinde Bakara sûresindeki görüşlerine tekrar meylettiği veya bir ikilem içerisinde kaldığı görülmektedir.

İsrâ sûresindeki

قُلْ لَّيْنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا

"De ki: 'Andolsun, insanlar ve cinler şu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek için toplansalar ve birbirlerine yardımcı da olsalar onun bir benzerini getiremezler'²⁹ âyetin tefsirinde Râzî, Kur'ân'ın i'câz'ını Bakara sûresinde (2/23) yeterince açıkladığını belirtip âlimlerin bu hususta iki görüş ileri sürdüklerini ifade eder: "Kimileri Kur'ân'ın bizzat kendisinin mu'ciz olduğunu söylerken, kimileri de, Kur'ân'ın haddizâtında mu'ciz olmadığını, Kur'ân'a muârazada bulunmaya sevkeden sebepler pek çok kuvvetli olmasına rağmen, onları Kur'ân'a muâraza etmekten men edip çevirince, bu çevirme işi güçlü bir mucize olmuştur, demiştir. Bize göre bu konuda tercih edilen şudur: Biz, Kur'ân'ın bizzat kendisinin ya mu'ciz olduğunu veya olmadığını söyleriz. Eğer mu'ciz ise, netice zaten elde edilmiş olur. Yok eğer, mu'ciz değil de aksine onlar Kur'ân'a muârazada bulunabilir ve bir benzerini getirebilir olsalardı ki bunu yapmaları için yeterince ellerinde sebepleri de vardı. Ayrıca muârazada bulunmamaları için ne bir mâni' ne de bir meşguliyetleri de vardı. İşte bütün bu durumların ışığında Kur'ân'a muârazada bulunmaları onların üzerine vacip bir durum gerektirmektedir. Ayrıca

²⁷ Hûd, 11/13.

²⁸ Râzî, *Tefsir*, IX/203.

²⁹ İsrâ, 17/88.

onların bütün bu imkân ve sebeplere rağmen muârazada bulunmamaları adetlere ters düşmüş olup, harikulade bir şey olmuş olur ve bu bakımdan da Kur'ân mu'ciz olmuş olur. Binaenaleyh, bizim bu babta tercih ettiğimiz görüş te budur."³⁰

Râzî'nin İsrâ sûresindeki âyetle ilgili yukardaki açıklamalarının başında konuyla ilgili iki görüşün olduğunu belirttikten sonra söylediği "bize göre tercih edilen şudur" ifadesiyle sözkonusu iki görüşün ikisini birden benimsediğini göstermektedir. Yine açıklamalarının sonunda "bu babta tercih ettiğimiz görüş te budur" cümlesiyle de adeta bu görüşünü vurgulamaktadır.

Râzî, Tûr sûresindeki,

فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِّثْلِهِ إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ

"Eğer doğru sözlü iseler onun benzeri bir söz getirsinler öyleyse"³¹ âyetin tefsirinde de paralel görüşlerini devam ettirmektedir. Râzî, şöyle der:

"Daha önce belirttiğimiz gibi Kur'ân'ın mu'ciz oluşunda bir şüphe yoktur. İnsanlık, Kur'ân'ın tehdidi karşısında ona yakın bir şeyi dahi ortaya koyamamıştır. Bu durum iki sebebe mebnî olarak tahakkuk eder. Ya Kur'ân fesâhati ile mu'ciz'dir ki bu görüş Ehli Sünnet'in çoğunluğunun görüşüdür. Ya da Allah'ın yetenekli insanlardan bu yeteneği alması ve Kur'ân'a yakın bir şey söylemeye karşı dillerini bağlaması sebebi ile benzerinin ortaya konamamasından dolayı mucizedir.

Gücü yeten bir kimsenin, güç yetireceği bir şeyden alıkonması, bir kimsenin kendisinden başkasının yapamayacağı bir şeyi yapması gibidir. Bir kimse, 'ben bu dağ hareket ettireceğim' derse buna ihtimal verilmez. Keza 'bir kimse ben şu elmayı yerinden kaldıracam ve bunu benden başka kimse yapamaz' derse buna da ihtimal verilmez. Ancak sözkonusu iki iddia tahakkuk ettiğinde her iki hadise de mucize olur. Bu, bazı mütekellimlerin görüşü olup, bunda herhangi bir bozukluk ta yoktur. Sonuç olarak her iki durumu ile (ya kendi içinde ya da karşı koyulamadığı için) de Kur'ân mu'cizdir."³²

Râzî'nin bu son açıklamalarındaki misalinde açıkça kendisiyle tenâkuza düştüğü görülmektedir. Konunun başında sarfa görüşünü eleştirirken 'birinci nokta' başlığı altında verdiği misalin bir benzerini verip (Bir peygamberin elini başına koyması ve bunu peygamberliğine delil göstermesi) bunun İ'cazu'l-Kur'ân'ı açıklamak için uygun bir misal teşkil etmediğini söylemişti. Burada ise elmanın kaldırılmasını ve bunu bir başkasının yapamamasını geçerli bir örnek kabul etmektedir.

Gereksiz birtakım tekrarlar içerse de Râzî'den direk yaptığımız alıntılarda onun konuyla ilgili sözleri her yöne yorumlanabilecek niteliktedir. Yani konu bir çelişki ve tereddüt hali arz etmektedir. Buraya kadar özetlenecek olursa Râzî'nin i'câz görüşü iki farklı başlık altında tezahür etmektedir. Birincisi: Kur'ân'ın i'câzı kendi içinde ve

³⁰ Râzî, *Tefsir*, IX/55.

³¹ Tûr, 52/34.

³² Râzî, *Tefsir*, XIV/259-260.

özünde olup sergilediği üslup ve fesâhatindedir. İkincisi: Kur'ân, kendisine muârazada bulunulması engellendiği için mu'cizdir.

Râzî'nin bu farklı yorumlanabilecek tarzdaki görüşleri konuyla ilgili araştırmada bulunan araştırmacılarda da şaşkınlık yaratmış, bunun neticesinde bir takım ideolojik mülâhazaların da etkisiyle farklı görüşler ortaya atılmıştır. *Fahrüddin er-Râzî Belâğhiyyen* adlı eserinde Mahir Mehdi Hilal, konuyu kendi görüşlerine uygun olarak yorumlayabileceği şekilde Râzî'nin görüşlerini problemsiz bir şekilde ele alır.³³ Yine, *er-Râzî Müfessiren* adlı eserin sahibi Muhsin Abdulhamid, konuya yüzeysel bir şekilde yaklaşp herhangi bir çelişkiden bahsetmez.³⁴ Ancak Muhammed Salih ez-Zerkan, *Fahrüddin er-Râzî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*³⁵ adlı eserinde Râzî'nin başlangıçta insanların fesâhat ve belâgat yönünden Kur'ân'ın benzerini meydana getirmelerinin mümkün olmadığını savunduğunu ancak daha sonraları *sarfe* nazariyesine meylettğini belirtir. Ezher ulemâsından Ali Muhammed Hasan, Râzî'ye yönelik ortaya atılan sarfe iddiasına karşı savunma niteliğinde ele aldığı *Mezhebu'r-Râzî fi İ'câzi'l-Kur'ân* adlı makalesinde Râzî'nin bazı cümlelerdeki açık ifadeleri karşısındaki şaşkınlığını gizleyemez.³⁶ Ayhan Erdoğan tarafından hazırlanan *Fahrettin Râzî'ye Göre Kur'ân'da İ'câz Sorunu* adlı kitapçıkta konuyla ilgili varılan neticede Râzî'nin her iki düşünceyi birden benimsediği belirtilir.³⁷

Râzî, tehadinin mertebeleri ve Kur'ân'dan mu'ciz olan miktar ile ilgili açıklamalarda da bulunur. Ona göre müşriklere tehdâdî dört mertebede tahakkuk etmiştir:

-“O halde, Allah katından daha fazla hidâyet eden bir kitap getirin bakalım.”³⁸

-“De ki: ‘Andolsun, insanlar ve cinler şu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek için toplansalar ve birbirlerine yardımcı da olsalar onun bir benzerini getiremezler’³⁹

-“Yoksa: ‘Onu kendisi uydurdu’ mu diyorlar? De ki: ‘Eğer doğru sözlü iseniz onun sûrelerinin benzeri on tane sûre uydurulmuş sûre getirin ve Allah'tan başka çağırabileceklerinizi de çağırın’⁴⁰

-“Haydi O (Kur'ân'ın sûreleri) gibi bir sûre getirin.”⁴¹

³³ Hilal, Mahir Mehdi, *Fahrüddin er-Râzî Belâğhiyyen*, Irak, 1977, s. 194.

³⁴ Muhsin Abdulhamid, *er-Râzî Müfessiren*, Irak, 1974, s. 231.

³⁵ Muhammed Salih ez-Zerkan, *Fahrüddin er-Râzî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1963, s. 571-572.

³⁶ Hasan, Ali Muhammed, *Mezhebu'r-Râzî fi İ'câzi'l-Kur'ân*, Mecelletu'l-Va'yi'l-İslâmî, Kuveyt, Yıl:3, Sayı: 25.

³⁷ Erdoğan, Ayhan, *Fahrettin Râzî'ye Göre Kur'ân'da İ'câz Sorunu*, Konya: Kutluboğa, 2000, s. 57.

³⁸ Kasas, 49

³⁹ İsrâ, 17/88.

⁴⁰ Hûd, 11/13.

⁴¹ Bakara, 2/23.

فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ âyeti, Kevser, Asr ve Kafirun sûreleri gibi kısa sûrelere de şamildir. Halbuki biz zaruri olarak bu gibi sûrelerin benzerinin veya onların derecelerine yakın olanların getirilebileceğini biliriz. Bu durumda bu sûrelerin benzerini meydana getirmek insanoğlunun gücü dahilinde değil dersiniz, bu mükâbere (inad sebebiyle bile bile inkâr) olur. Böylesi mükâberelere teşebbüs etmek ise dine karşı tenkit kapısını açar. İşte bundan dolayı ikinci yolun doğru olduğunun söylüyoruz. Buna göre eğer bir sûre fesâhatiyle i'câz seviyesine ulaşıyorsa istenen hâsıl olmuştur. Eğer sûre bu seviyeye ulaşmıyor ise, Arapların Kur'ân'ın tehdidisine cevap vermek için bütün imkân ve sebeplere sahip olmalarına rağmen muârazada bulunmamaları yine mucizedir. Sonuçta her iki duruma göre de i'câz meydana gelmiş olur.⁴²

Râzî'nin yukardaki açıklamalarından onun kısa sûrelerden misal verdiği ve daha çok Kur'ân'ın sonlarında yer alan sûrelere temkinli yaklaştığı görülmektedir. Sanki ona göre bir sûrenin i'câzı, Kur'ân'ın bir parçasını teşkil etmekle değil, fesâhat ve belagatte belli bir seviyeye ulaşmasıyla mümkün olmaktadır. Bu düşüncenin Râzî'de Yûnus sûresindeki فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ âyetin tefsirinde sarfettiği "Tercih edilen odur ki: Tehaddide, adet kastedilmeksizin yalnızca oluşumu ve yapısı itibariyle edebi düzeyde belli bir kuvvet arzeden sûreler kastedilmiştir" ifadesiyle iyice benimsendiği görülmektedir. Ayrıca Râzî, "Onun benzeri bir sûre getirin" buyruğunun Yûnus sûresinde yer aldığını, dolayısıyla da sözkonusu ifadeyle kastedilenin Yûnus sûresi gibi bir sûre getirin demek olduğunu belirtir.

Kısa sûreler için sergilediği temkinli yaklaşım hususunda da Râzî'de bir tereddüt var gibi görünmektedir. Daha önce kaleme aldığı Nihâyetu'l-Îcâz'ında Kevser sûresinin i'câz yönü diye bir başlık açarak muhteva, üslup ve fesâhat açısından sûreyi kritize eder.⁴³ Râzî, tefsirinde de Kevser sûresi hakkında muhteva ve üslup olarak bilinen ve genel bir takım değerlendirmelerde bulunarak müşriklerin bir benzerini ortaya kayamadıklarını belirtir. Görüldüğü üzere Râzî'deki tereddüt halen devam etmektedir. Başlangıçta sarfe hakkındaki olumsuz tavrı, tefsirinde uygulamalı olarak kendini hissettirmektedir. Tüm bu bilgilerin ışığında anladığımız kadarıyla Râzî'ye göre Kur'ân'ın i'câzı, fesâhati yönünde olup, fesâhati ile mu'ciz olmayan bölümler ise, sarfe'den dolayı muârazada bulunulmadığı için mu'cizdir. Râzî'nin i'câzla ilgili görüşünü bu şekilde belirttikten sonra şimdi Râzî'nin i'câzda sıklıkla üzerinde durduğu fesâhat anlayışını incelemeye geçelim.

b. Fesâhat

Kur'ân, şiir veya nesir düzeyinde olsun, ulaştırmak istediği mesajı ifade etmek üzere seçmiş olduğu kelimeler ve bu kelimelerin oluşturduğu te'lifindeki üstün başarısıyla diğer söz/metinlerden farklılık arz etmektedir. Kur'ân'ın inişinden günümüze kadar metin yapısı ve hitâbetiyle Arap üslûbundan farklılık arzettiği, cümlelerinin etkileyici bir yapıya sahip olduğu, ibaresi ile medlûlü arasında tam bir

⁴² Râzî, *Tefsir*, I/128.

⁴³ Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 236-241.

uyum içinde olduğu hususu tüm dilbilimcilerce müselleme bir konudur. Kur'ân üzerinde tefekkür edenler onun sürekli bu gizemli yapısı üzerinde gayret sarfetmişlerdir. Nitekim Allah (cc) Kur'ân'da bu hususa dikkat çekmek üzere "Kur'ân'ı düşünmezler mi? Şayet Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda bir sürü çelişki bulacaklardı"⁴⁴

Yukarıda değindiğimiz üzere Kur'ân'ın genel olarak belâgati yönüyle mu'ciz olduğu konusu ulemânın ekseri tarafından kabul görmüş olmakla birlikte, herkes onu kendine göre farklı bir şekilde ifade etmiştir. Râzî de aslında fesâhat kavramıyla en genel anlamda belâgat ilmini kastetmektedir. Kavramların daha tam oluşmadığı bu dönemde bu karmaşıklık tabî görülmelidir. Râzî, Nihâyetu'l-Îcâz'ında Kur'ân'ın fesâhate dayalı i'câzını değerlendirebilmek ve i'câzı meydana getiren öğeleri kavrayabilmek için birtakım bilgilerin bilinmesinin gerekliliğine vurguda bulunarak cümlelerin teşekkülü ve yapısı, teşbîh, mecâz, istiâre, kinâye ve nazım gibi belâgat ilminin konu başlıklarını ele alır. Zaten kitabının adı da bu anlamı çağrıştırmaktadır.

Râzî'nin fesâhate dair görüşleri, aslında kitaplarını özetlediği selefi Abdulkahir el-Cürçânî'nin görüşleriyle paralellik arz etmektedir. Her ikisi de i'câzı, lafız, mana ve nazım üçlüsünün bileşiminde ararlar. Onlara göre bir kelâmın, mütekelliminin maksadını ifade edebilmesi ve muhatapta etki bırakması için lafız, mana ve nazım örgüsünü bünyesinde barındırması gerekir. Lafızlar, tek başlarına bir anlam ifade etmeyip, içimizdeki manaları muhataba iletmede kullanılan formatlardır. Mana ise, sözkonusu formatlarla ifade edilen şeylerdir. Bu şekilde lafızlar dilsel kurallar eşliğinde bir araya gelerek cümle içinde oluşturdukları anlam örgüsü (te'lif) sayesinde edebî bir hal alarak anlam kazanırlar Cürçânî'ye ait olan bu anlam örgüsü nazm(sözdizimi) diye tarif edilir.⁴⁵

Râzî, Kur'ân'ın i'câzı sadedinde Kur'ân fesâhati ile dönemin mevcut Arap dili fesâhati arasında karşılaştırmalarda bulunarak Kur'ân fesâhatinin üstünlüğünü ortaya koymaya çalışır. Ona göre Kur'ân'da (zâhiren) onun fesâhatinin noksanlığını gerektiren birçok hususun bulunmasına rağmen, fesâhat hususunda Kur'ân, ondan öte bir nokta bulunmayan bir zirveye ulaşmıştır. Bu da onun bir mucize olduğuna delalet eder. Râzî, sözkonusu öğeleri şu şekilde sıralar:

Birincisi: Arapların fesâhatinin çoğu, mesela devenin, atın, câriyenin, hükümdarın veya bir darbenin ya da mızrak vuruşunun, bir harbin yahutta bir baskının nitelenmesi gibi müşahedeleri niteleme konusundadır. Halbuki, Kur'ân'da buna dair hiçbir şey bulunmamaktadır. Bu sebeple Kur'ân'ı Kerim'de, Arapların konuşmalarında ittifakla kullandıkları fasîh lafızların bulunmaması gerekirdi.

⁴⁴ Nisâ, 4/42.

⁴⁵ Geniş bilgi için; Abbas, İ'câzu'l-Kur'ân, s. 65.

İkincisi: Cenab-ı Hak, Kur'ân'ın tamamında doğruluk yolunu gözetmiş, yalandan ise sakınmıştır. Yalanı terk edip doğruya yapışan her şâir, şiirinin derecesini düşürmüş ve iyi bir şâir olamamıştır. Lebîd ibn Rebia ile Hassân ibn Sâbit'i görmez misin? Onlar müslüman olunca, onların şiirlerinin derecesi düşmüştür. Güzellik bakımından bunların İslami dönemdeki şiirleri, cahiliye dönemindeki şiirleri gibi değildir. Halbuki Cenab-ı Hak, yalandan ve abartmaktan münezzeh olmakla gördüğü gibi Kur'ân-ı son derece fasîh bir şekilde indirmiştir.

Üçüncüsü: Fasîh bir söz, fasîh bir şiir, bir kaside ancak bir veya iki beyitte bulunabilir. Diğerleri böyle olmaz. Halbuki Kur'ân böyle değildir. Onun tamamı fasîhtir; öyle ki yaratıkları, Kur'ân'ın bir cümlesini meydana getirmekten aciz oldukları gibi, tamamını meydana getirebilmekten de aciz olmuşlardır.

Dördüncüsü: Bir şeyi vafederken fasîh bir şiir söyleyen herkes, bu vasfı tekrarladığında, bu kimsenin bu ikinci sözü, o şeyi niteleme hususunda birincisi gibi etkili olamaz. Halbuki Kur'ân'da çok tekrar bulunmaktadır; bununla beraber hepsi de fesâhatte had noktaya varmış ve aralarında da asla bir farklılık görülmemiştir.

Beşincisi: Cenab-ı Hak, Kur'ân-ı Kerim'de ibadetlerin vacip, günahların yasak olduğunu bildirme; güzel ahlaka teşvik, dünya'ya önem vermeyip âhireti üstün tutmak gibi konulara yer vermiştir. Bu gibi konular da fesâhatin azlığını gerektirir.

Altıncısı: Araplar şöyle demişlerdir: İmrü'l-Kays'ın şiiri, neşelendiğinde veya kadınları zikredip atları nitelediğinde; Nâbiğa'nın şiiri, korku konusunda; A'sâ'nın şiiri, istek ve içkiyi niteleme hususunda; Züheyr'in şiiri de istek ve ümitler anında güzeldir. Özet olarak, her şâir bir dalda güzel söz söyler, bu dalın dışında o şâirin şiiri zayıf olur. Kur'ân'a gelince, O bütün dallarda fesâhatin doruğuna ulaşmış olarak indirilmiştir. Bakmaz mısın ki Cenab-ı Hak, terğîb hususunda:

"Hiç kimse, onlar için ne gibi göz aydınlıklarının gizlenmiş olduğunu bilemez."(Secde, 17)

"Orada canlarının arzulayacağı ve gözlerin hoşlanacağı her şey vardır." (Zuhuruf,43/71)

Terhîb hususunda:

"Allah'ın sizi kara tarafından yere geçirmesinden veya üzerinizde çakıllı bir kasırga yollamasından emin mi oldunuz? Sonra da kendinize bir vekil bulamayacaksınız. Yoksa O'nun sizi oraya tekrar döndürüp de, üstünüze belinizi kıracak bir fırtına yollamasından, neticede de yaptığınız nankörlük sebebiyle sizi boğmasından emin misiniz? Siz bize karşı, sizin öcünüzü alacak hiç kimse bulamayacaksınız." (İsra, 17/68-69)

"Gökteki olandan, onun sizi yere batırıpvermesinden emin mi oldunuz. O zaman bakarsınız ki o (yeryüzü) çalkalanmaktadır. Yoksa gökteki, üstünüze taş yağdırıcı (bir rüzgar) göndermesinden emin mi oldunuz? Siz o zaman tehdidimin nice olduğunu bileceksiniz?" (Mülk, 67/16-17)

“(Hakka karşı) inad eden her zorba ise (sonunda) bin pişman oldu. Onun önünde de cehennem vardır. Ona irinli su içirilecektir. Öyle ki o, bunu zorla yutmaya çalışacak, bir türlü yutamayacak, her yandan kendisine ölüm gelecek ama ölemeyecek...”(İbrahim, 14/15-17) buyurmuştur.

“İşte biz onların her birini günahı sebebiyle yakaladık. İşte kiminin tepesine (taş yağdıran) bir kasırga gönderdik, kimini korkunç bir ses yakaladı, kimini yere batırdık, kimini de suda boğduk...”(Ankebut, 29/40).

Yine nasihat hususunda daha güzeli söylenemeyecek bir biçimde;

“Şimdi sen bana haber ver: Biz onları senelerce yaşatıp faidelenirsek de..”(Şuâ'ra, 26/205) buyurmuştur.

İlahiyat hususunda da;

“Allah, her dışının neye gebe olacağını, rahimlerin neyi eksik, neyi fazla yapacağını bilir. O'nun nezdinde her şey ölçü ileler.”(Ra'd, 13/8) buyurmuştur.

Yedincisi: Kur'ân bütün ilimlerin temelidir. Mesela, Kelâm ilminin tamamı Kur'ân'da mevcuttur. Fıkıhın tamamı Kur'ân'dan alınmıştır. Yine usul-ü fıkıh, nahiv ve lügat, tasavvuf ilimleri, ahiret haberleri ve güzel ahlak prensipleri de Kur'ân'da mevcuttur.⁴⁶

Râzî, bu bağlamda Arapların üslûbuyla Kur'ân'ın üslûbu arasında bir karşılaştırmada bulunma sadedinde *وَلَكُمْ فِي الْفِصَاصِ حَيَاةٌ* “Kısasta sizin için hayat vardır”⁴⁷ âyeti ile Arap mesellerinden *الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ* “Ölüm cezası, öldürme fiiline karşı en caydırıcıdır” meseli arasında bir mukayesede bulunarak neticede âyeti tercih etme nedenini, onun vezin ayrıcalığında değil, sahip olduğu anlatım üstünlüğünden kaynaklandığını belirtir. Râzî, sözlerini şöyle sürdürür:

Bir sûrenin nazımının inceliklerini araştıran ve terkiibinin güzelliklerini inceleyen kişi bilir ki Kur'ân, kelimelerinin fesâhati manalarının yüceliği yanında âyetlerin nazmı ve tertibi noktasında da mu'cizdir.⁴⁸

Râzî, üslûba dair yukardaki açıklamalarıyla bir anlamda nazım teorisi bağlamında görüşlerini bir çerçeveye yerleştirmeye çalışmaktadır. Yine O, âyetlerin düzeni, önceki ve sonraki âyetlerle bağlantısı, kullanılan kelimenin niçin seçildiği üzerinde özel olarak durarak bu ilgiyi kelime, âyet ve sûre bazında da ortaya koymaya çalışır.

Râzî, konuyla ilgili şöyle bir misal verir:

⁴⁶ Râzî, *Tefsir*, II/126.

⁴⁷ Bakara, 2/179.

⁴⁸ Râzî, *Tefsir*, II/139.

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ

“ Sizden kim hasta ya da yolculukta olursa..”⁴⁹ âyetinde sözdizimi gereği عَلَى سَفَرٍ ifadesi yerine مسافرا أو denmesi gerekirdi. Râzî, bu durumu şöyle açıklar: Hastalık başlıbaşına bir durum olup, aynı zamanda bir sıfattır. Ya vardır ya da yoktur. Yolculuk ise farklı bir durumdur. Mesela kişi bir evde konaklayıp gecelerse, oradaki ikameti yolculuktan sayılır. Bu durumda sözkonusu kişi o anda gerçekten yolcu olmadığı halde yolcu hükmünde olmaktadır.

Râzî, buna benzer, âyetler ve sûreler arasında ilgi, sûrenin başı ve sonuyla arasındaki ilgi, sûrelerdeki bütünlük ve âyetler arasındaki uyum gibi hususlarda tefsirinde bolca hususlara değinir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kur’ân’ın Hz. Peygamber (sav)’in mucizesi olduğu âlimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilen bir husustur. İslamın ilk dönemlerinde Müslümanların Kur’ân’ın teorik yönünden ziyade daha çok pratik/amelî yönü üzerinde durmaları, i’câz konusunun gündeme taşınmasını ertelemiş, sonraki dönemlerde islâmî futuhâtın genişlemesiyle mevâlî denen unsurların da İslam’a dahil olmasıyla düşünce alanında birtakım karmaşıklıklar ve sıkıntılar belirmiş ve bu süreçte izaha kavuşturulması gereken konulardan birisi de Kur’ân’ın i’câzı meselesi olmuştur. Konu, başlangıçta dil, nahiv ve tefsir kaynaklarında daha çok bablar veya söz arasında zikredilirken hicrî III. Asırdan itibaren de müstakil eserler halinde ele alınmaya başlanmış ve günümüze kadar bu alanda eserler yazılmaya devam etmektedir.

Kur’ân’ın hangi yönden mu’ciz olduğu hususu öteden beri tartışma konusu olmuş, yukarda değindiğimiz gibi Suyûtî’nin tespitiyle yaklaşık 22 görüş ortaya atılmıştır. Ancak bu görüşlerin çoğunda i’câz’da elzem olan tehaddî ilkesine riâyet edilmediği için sözkonusu görüşlere pek itibar edilmemiş, görüşler arasında sarfe ve fesâhat bu tartışmaların odak noktasını teşkil etmiştir.

Râzî de i’câz’da bu geleneğe uymuş, düşüncelerini sarfe ve fesâhat çerçevesinde temellendirmeye çalışmıştır. Nihâyetü’l-Îcâz eseri sürecinde Abdulkahir el-Cürcânî’nin görüşlerinin etkisiyle başlangıçta i’câzın fesâhat yönünde olduğu düşüncesinde kararlı görünen Râzî, tefsirinde bu düşüncesinden kısmen vazgeçtiği ve sarfe’ye yöneldiği görülmektedir. Ama o, herhâlükarda Kur’ân’ın mu’ciz yönünün fesâhat olduğunu belirtir. Ona göre Îcâzu’l-Kur’ân, sûrelerin eriştiği fesâhat derecesiyle gerçekleşir. Fesâhat derecesine erişmeyen bölüm veya sûreler de sarfe’den dolayı muârazada bulunulmadığı için mu’cizdir. Dolayısıyla herhâlükarda Kur’ân mu’cizdir. Râzî, kısmen çelişki arzeden bu iki görüşü aynı anda savunur. Ona göre Kur’ân’da fesâhatiyle mu’ciz sûreler olduğu gibi bu seviyede olmayan sûreler de vardır. Yûnus sûresindeki فَاتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ “Öyleyse onun benzeri bir sûre yapın” âyette kastedilen herhangi bir sûre değil, bu ifadenin içinde geçtiği Yûnus sûresidir. Râzî, i’câz için, fesâhatin yüceliğini temel kıstas olarak alır. Kur’ân’da gabya dair heberler içeren ve yine zengin

⁴⁹ Bakara, 2/184.

muhtevaya sahip ilmî ayetler de beşerin gücünün üstünde mu'ciz âyetlerdir. Ancak tehadî konusu olan, Kur'ân'ın üstün ve yüce fesâhatidir.

Razi, i'câz noktasında her ne kadar net bir tutum sergileyemezse de i'câz'ın ispatı ve izâhı sadedinde kaleme aldığı Nihâyetü'l-Îcâz eseriyle Cürcânî tarafından dağınık ve sistemsiz bir şekilde temelleri atılan belâgat ilmine ciddi bir sistem kazandırmış, bu alanda kendisinden sonrakiler için de önemli bir kaynak olmuştur. Râzî'nin bu çabası belâgat ilminin tekâmülü için önemli bir adımdır.

Ayrıca i'câzın fesâhat boyutunun izâhı sadedinde âyetler arasındaki uyum, sûrelerin kendi içinde ve bir önceki ve sonraki sûre ile arasındaki ilişki, Kur'ân'a bütüncül bir yaklaşım vb. hususlar Râzî'nin sistematik hale getirmeye çalıştığı konular arasında yer almaktadır. Râzî'nin bu çabaları tefsir metodolojisi için bir hayli önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- ABBAS, Fadl Hasan, *İ'cazü'l-Kur'ani'l-Kerim*, Dâru'l-Furkân, Amman, 1991. -*İtkânu'l-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Furkân, Amman, 1997.
- ABDULHAMİD, Muhsin, *er-Râzî Müfessiren*, Irak, 1974.
- BİNTU'Ş-ŞATİ', Aişe Abdurrahman, *İ'câzü'l-Beyânî li'l-Kur'an*, Darü'l-Mearif Mısır, 1971.
- el-BEDRİ, Ali, *Hakâik ve Ebâtîl*, Dâru'l-Kitâbi'l-Câhir, 1. Baskı, 1982.
- BOZ, Halit, "Kur'ânî Medeniyet ile Diri Kalmak", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, C. 6, S. 1, January 2013.
- el-CÜRCÂNÎ, Muhammed b. Ali, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kittâbi'l-Arabî, Beyrut, 1992.
- ERDOĞAN, Ayhan, *Fahrettin Râzî'ye Göre Kur'ân'da İ'câz Sorunu*, Konya: Kutluboga, 2000.
- GÜMRÜKÇÜOĞLU, Süleyman, "Kur'ân'da Allah ve İnsan Arasındaki İletişim Kodları" *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, C. 6, S. 4, April 2013.
- HASAN, Ali Muhammed, *Mezhebu'r-Râzî fi İ'câzi'l-Kur'ân*, Mecelletu'l-Va'yi'l-İslâmî, Kuveyt. ty.
- el-HATİB, Abdülkerim, *el-İ'câz fi Dirâsâti's-Sâbikîn*, Beyrut, 1964.
- HİLAL, Mahir Mehdi, *Fahruddin er-Râzî Belâğiyyen*, Irak, 1977.
- el-İSFAHÂNÎ, Rağıb, *el-Müfredât*, thk. Muhammed Halefullah, Mektebetu Anclo el-Mısriyye, Kahire, ty.

- el-KATTÂN, Mennâ', *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1980.
- el-KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru Alemi'l-Kutub, Riyad, 2003.
- RÂFÎÎ, Mustafa Sadık, *Îcâzu'l-Kur'ân ve'l-Belâğ'e'n-Nebeviyye*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut, 1973.
- RÂZÎ, Fahreddin, *Nihâyetu'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz*, thk. Nasullah Hacımüftüoğlu, Daru Sadr, Beyrut, 2004,
-*et-Tefsiru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1985.
- SUYÛTÎ, Celaleddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dib Alboğa, Dâru İbn Kesir, Dimaşk.
- ŞEYHÛN, Mahmud es-Seyyid, *el-Îcâz fî Nazmi'l-Kur'ân*, Mektebetu'l-Kuliyati'l-Ezheriyye, Kahire, 1978.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, *Fahreddin er-Râzî" DİA, XII/89, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1995.*
- ez-ZEBÎDÎ, Muhammed Murteza, *Tâcu'l-Arûs*, Kuveyt, 1975.
- ez-ZERKÂN, Muhammed Salih, *Fahrüddin er-Râzî ve Erâuhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1963.
- ez-ZERKÂNÎ, Muahammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.